

1945-1953 ЙИЛЛАРДА СОВЕТ ҲУКУМАТИНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ АГРАР СИЁСАТИ

Фирузбек Эргашалиевич Тожибоев

Андижон давлат университети магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Совет давлатидаги Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврдаги аграр сиёсат ва унинг натижалари таҳлил қилинмоқда. Мақолада қайд этиладики, Сталин раҳбарлиги даврида деҳқончиликка нисбатан сиёсатда жиддий хатоларга йўл қўйилган. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун етарли аҳамият берилмаган, қолхозларнинг моддий-техник базаси оғир аҳволда қолаверган. Колхозчилар ва умуман, қишлоқ аҳолисининг моддий аҳволида сезиларли ижобий ўзгаришлар юз бермаган.

Калит сўзлар: Иккинчи жаҳон уруши, аграр сиёсат, қишлоқ хўжалиги, пахтачилик, деҳқон хўжаликлари, колхоз, солиқ, қатъий мажбурият, шахсий томорқа хўжалиги.

AGRARIAN POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT IN UZBEKISTAN IN 1945-1953

ABSTRACT

This article analyses the agrarian policy of the Soviet state in the period after World War II and its results. The article notes that during the leadership of Stalin, serious mistakes were made in policy towards agriculture. Not enough importance was attached to the development of agriculture, the material and technical base of the collective farms remained in serious condition. In the material situation of collective farmers and the general rural population, significant positive changes did not occur.

Keywords: World War II, agrarian policy, agriculture, cotton farming, dekhkan farms, collective farm, tax, firm commitment, individual subsidiary economy.

КИРИШ

Совет давлати иқтисодиётнинг аграр сектори Иккинчи жаҳон урушидан ўта ҳароб аҳволда чиқди. Колхоз ва совхозлар моддий-техник базаси урушдан аввалги учта беш йиллик мобайнида яратилган бўлиб, бу моддий техник база

уруш натижасида тамоман вайрон бўлди. Қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган кўпгина техника воситалари (юк автомобиллари ва тракторлар) фронт эҳтиёжлари учун олиб қўйилди, аграр сектор тасарруфида қолдирилган техника воситаларининг аксарияти эса уруш йилларида яроқсиз ҳолга келган, чунки, уруш йилларида саноат корхоналари бундай техника воситалари учун эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқармаган эди. Энг оғири, уруш даврида меҳнатга яроқли аҳоли сонининг кескин камайиши қишлоқ хўжалиги ҳолатига айниқса оғир таъсир кўрсатди. Уруш йилларида мамлакатдаги меҳнатга яроқли аҳоли сони деярли учдан бир қисмга ёки 32,5% га камайди. Хусусан, меҳнатга яроқли эркалар 1941 йил 1 январдаги 16,9 миллион кишидан 1946 йил 1 январда 6,5 миллион кишига ёки 2,6 бараварга камайди¹. Шу боис, урушдан кейинги илк йилларда қишлоқ хўжалигини тиклаш асосан аёллар, кексалар ва ўсмирлар зиммасига тушди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон халқ хўжалигининг тинч қурилишга ўтиши мураккаб вазиятда кечди. Урушдан кейинги даврда бутун мамлакатда вайрон бўлган иқтисодий тиклашда устувор аҳамият қишлоқ хўжалигига эмас, балки саноатга қаратилди. Аграр соҳага, аввало, саноат учун арзон ишчи кучи билан етиштирилаётган хомашё манбаси сифатида қаралди. Урушдан кейинги иқтисодий сиёсатда аграр соҳа тамоман саноат эҳтиёжларига ва асосан мамлакат мудофааси манфаатларига бўйсундирилди. Бу шуни кўрсатар эдики, қишлоққа давлат томонидан ёрдам кўрсатилиши минимал даражада эди.

Ўзбекистон урушдан кейинги йилларда ўз халқининг арзон кучидан, бой хомашё манбаларидан чексиз равишда фойдаланишга асосланган, компартия чизиб берган беш йиллик режаларни бажаришга киришди. Бир томонлама, Марказ манфаатига бўйсундирилган Республика иқтисодий урушдан олдинги даражага етказиш ва янада ривожлантиришга қаратилган вазифани бажаришда ўзбек халқининг меҳнатсеварлиги, сабр-тоқатли ва тинчликсеварлиги каби фазилатлардан фойдаланилди².

Қишлоқ хўжалиги эҳтиёжларига иқтисодий тиклаш учун йўналтирилган умумий маблағлар ҳажмининг 7% дан ортиқроғини йўналтириш

¹ История советского крестьянства. – В 5 томах. Т.4. – Москва: Наука, 1988. – С. 28–29.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С.Камолов ва бошқалар. – Тошкент: 2000. – Б. 504.

режалаштирилган эди. Шундай ёндашувда қишлоқ хўжалиги санотга қараганда секинроқ ва қийинчилик билан тикланиши мумкин эди. 1946 йилда мамлакатнинг бир қатор минтақаларида юз берган қурғоқчилик қишлоқ хўжалигига катта зарар етказди. Қурғоқчилик оқибатида ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари ҳосилдорлиги кескин камайиб кетди. Бу йилдаги ялпи ғалла ҳосили бор-йўғи 39,6 миллион тоннани ташкил этди, бу 1945 йилдаги ҳосилга (47,3 млн тонна) нисбатан анча кам, 1940 йилдаги ялпи ҳосил 95,6 миллион тоннани ташкил қилгани эътиборга олинса, ундан қарийб 2,2 бараварга қисқарган эди³.

Қурғоқчилик натижасида юзага келган очлик аввало, деҳқончиликка оғир талофат келтирди, зеро, колхозлар ўзлари етиштирган ғаллани тўлиғича давлатга топширган эди. Бундан ташқари, деҳқонлар ўзларининг шахсий ёрдамчи хўжаликларида етиштирилган маҳсулотлардан ҳам давлатга натурал солиқ тўладилар ва уларнинг меҳнати пул билан қафолатланган ҳақ тўлаш тизими хали мавжуд эмас эди. Колхозчилар меҳнати учун натурал ҳақ тўлаш ўта оз миқдорни ташкил қиларди.

Ўзбекистон ССР иқтисодиёти олдига қўйилган энг муҳим вазифалар 1946-1950 йилларга мўлжалланган режада белгиланди. Бунга кўра, халқ хўжалигининг барча соҳаларига 3 млрд. 900 млн. сўм капитал маблағ ажратилди. Саноатни ривожлантириш ишлари республика иқтисодиётининг етакчи соҳаси пахтачиликни ривожлантиришга қаратилди⁴.

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1947 йил февраль Пленуми қишлоқ хўжалигини ривожлантириш муаммоларига бағишланган бўлса-да, унда аграр соҳадаги мавжуд муаммоларни ҳал қилиш бўйича бирон бир янгилик баён этилмади. Урушдан кейинги аграр сиёсат моҳиятан урушдан аввалги сиёсатнинг давоми бўлиб қолмоқда эди. Бундан ташқари, давлатнинг қишлоққа нисбатан арзон даромад манбаи сифатида ёндашуви янада кучайиб бормоқда эди⁵.

Пленумнинг нисбатан аниқ қарорлари аввало қишлоқ хўжалиги моддий-техник базасини мустаҳкамлашга қаратилди. Автомобиль ва тракторлар ишлаб чиқариш, шунингдек, ўғитлар, турли қишлоқ хўжалиги машиналари ва ускуналари ишлаб чиқаришни кўпайтиришга эътибор берилди. Халқ хўжалигини ривожлантиришнинг тўртинчи беш йиллиги (1946-1950) давомида

³ История советского крестьянства. Т. 4. – Москва: Наука, 1988. – С. 25.

⁴ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. – Ташкент: 1967. – С. 117.

⁵ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск: 2000. – С. 16.

мамлакат саноати қишлоқ хўжалиги учун 248 минг дона трактор, 93 мингта ғалла ўрадиган комбайни, 281 мингта юк автомобилларини етказиб берди. Мамлакат қишлоқ хўжалигида 1950 йилда трактор ва комбайнлар урушдан аввалги даврдагига нисбатан 40-50% га кўпайди⁶. Лекин қишлоқ хўжалиги техникаси батамом давлат тасарруфида эди, колхозлар бу техникаларни фақат МТСлар орқали фойдаланиши мумкин эди, холос. Колхозлар МТСларнинг қишлоқ хўжалик техникаси билан кўрсатган ёрдами эвазига катта миқдордаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан ҳақ тўлаши зарур эди. Ана шундай мураккаб шароитлар остида бутун мамлакатда уруш асоратлари бартараф этиб борилди.

Урушдан кейинги йилларда аграр соҳада кўрилган бир қатор чоратадбирлар натижасида уруш талофатлари бартараф этиб борилди. 1950 йилда айрим муҳим маҳсулотлар етиштириш кўрсаткичи бўйича 1940 йилдагига даражага яқинлашилди. Хусусан, ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти 1940 йилдаги даражанинг 99% ини, барча тоифадаги хўжаликларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш даражаси 97% ни ташкил қилди. Айрим маҳсулотлар бўйича кўрсаткичлар урушдан олдинги даражалардан кўпроқ бўлди. Жумладан, пахта етиштириш 1940 йилдаги миқдордан 58% га кўпроқни, қанд лавлаги ва картошка 16% кўпроқни ташкил этди⁷.

Бироқ, иқтисодиётнинг аграр соҳасидаги аҳвол жуда зиддиятли эди. Бу ҳақида иккита ҳолат далолат бермоқда. Биринчиси қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тенденцияси билан боғлиқ. 1950 йилларнинг бошларида қишлоқ хўжалигининг ривожланиш суръати сезиларли даражада пасайган. Шундан сўнг ўзгарувчан, стагнацияга ўхшаш барқарорлик кузатилган. Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ўртача йиллик ўсиш суръати 1940 йиллар охирларида қарийб 8% ни ташкил этган бўлса, 1950 йиллар бошида бу кўрсаткич 1-2% гача тушиб кетди⁸. Иккинчи ҳолат деҳқонларнинг оғир ижтимоий ҳолати билан боғлиқ эди.

Сталин бошчилигидаги совет раҳбариятининг аграр сиёсати доирасида қишлоқ хўжалигини инқироздан чиқариш ва қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатаётган деҳқонларнинг аҳволини яхшилаш имконсиз эди. Юқорида таъкидланганидек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг давлат томонидан

⁶ Капитальное строительство в СССР: Стат. сб. – Москва: 1960. – С. 174.

⁷ История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12 томах. Т. XI. – Москва: 1980. – С. 204, 206.

⁸ Зеленин И.Е. Советская аграрная политика в 1950-начале 1980-х годов // Россия в XX веке. Реформы и революции. – Том 2. – Москва: 2002. – С. 605.

жуда арзон нархларда харид қилиниши колхозчилар моддий аҳволини яхшилаш ва турмушини фаровонлаштириш имконини бермас эди. Қишлоқ хўжалигининг имкониятлари аввалгидек саноат ишлаб чиқариши манфаатларига бўйсундирилган эди. 1950 йилларда ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотлари харид нархлари жуда пастлигича қолган, ҳатто давлат харид нархлари айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш таннархини ҳам қопламас эди. Масалан, Ўзбекистон ССРда 1950 йилда пахтанинг давлат харид нархлари пахта таннархининг 75% ини, сутнинг харид нархи унинг таннархининг 67% ини, мол гўшти харид нархлари маҳсулот таннархининг 82% ини ташкил қилган⁹. Аксарият қишлоқ хўжалик маҳсулотлари колхозлардан мажбурий тайёрлов тизими орқали ўта паст нархларда олинган. Шунини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозимки, совет давлатида қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг давлат томонидан белгиланган харид нархлари 1928 йилдан буён ўзгармай келаётган эди. Ваҳоланки, саноат маҳсулотлари нархи ўтган давр ичида 20 баравардан кўпроққа ошган эди. Кейинчалик Н.С. Хрушчев қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари давлат томонидан деярли текинга олинганини тан олган эди¹⁰.

Иқтисодий тиклаш ишлари Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида айниқса пахтачиликда қийинчилик билан кечди. 1947-1948 йилларда пахта тайёрлашнинг давлат режаси бажарилмади. 1949 йилдан бошлаб аҳвол бирмунча ўзгарди. 1950 йили 2 млн. 222 минг тонна пахта тайёрланди, хосилдорлик гектаридан 20,7 центнерга етди. 1950 йилдан пахтанинг харид нархи оширилиб, 1 тоннага 2200 сўм яъни аввалгидан икки баравар кўп ҳақ тўланди. Лекин деҳқончиликнинг бошқа соҳаларида экин майдонининг қисқартирилганлиги оқибатида ғалла ва сабзавот тайёрлашда урушдан олдинги даражага эришилмади¹¹.

Кўриб ўтилаётган давр аграр сиёсатидаги колхозларни йириклаштиришга қаратилган чора-тадбирларни ижобий деб ҳисоблаш мумкин. Икки йил давомида (1950-1952 йиллар) бирлаштирилиши муносабати билан бутун мамлакатда колхозлар сони 252 мингтадан 91 минггага ёки 2,7 баробарга камайди. Энди колхозлар аввалгиларидан анча катта бўлиб, бир неча қишлоқларни ўз ичига олар эди. Илгари битта колхозга ўртача 80 та хўжалик

⁹ Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 376.

¹⁰ Хрушчев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. – В 8 т. – М., 1964. – Т. 6. – С. 423.

¹¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. – Ташкент: Узбекистан, 1984. – С. 77-78.

тўғри келган бўлса, йириклаштирилганидан кейин битта колхозга 220 та оила тўғри кела бошлади. Ҳар бир колхоз ихтиёрида ўртача 4 минг гектардан ортиқ қишлоқ хўжалик ҳудудлари бор эди¹². Колхозларнинг кенгайтирилиши уларни кўп тармоқли хўжаликларга айланиши учун шароит яратди, МТС техникаларидан оқилона фойдаланиш, бошқарув аппарати таъминоти учун молиявий харажатларни қисқартириш имконини берди. Бироқ ушбу ташкилий ислохотнинг ижобий аҳамияти амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат соясида йўқ бўлиб кетдики, умумий аграр сиёсат натижасида айрим колхозлар хонавайрон бўлган бўлса, бошқалари фақат кичик даромад олиш имконига эга бўлди, холос. Яъни, колхозлар қўлида колхозчиларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш учун жуда кам маблағ қолар эди. Колхозларда меҳнат харажатлари шартли бирлик – меҳнат куни билан ўлчанган. Меҳнат учун ҳақ календарь йилининг охирида икки шаклда: бир қисмини натурал шаклда, бошқа бир қисмини пул ҳисобида тўланган. Аксарият колхозларда урушдан кейинги йилларда ҳам меҳнатга ҳақ тўлаш фақат натурал шаклда амалга оширилган. Иш ҳақи учун одатда бир кунлик меҳнат учун бир неча килограмм ғалла берилган. Кўпгина ночор хўжаликлар бундай тўловга қодир ҳам бўлмаган¹³.

Статистик маълумотларга кўра, 1952 йилда битта колхозчи колхоздаги бир кунлик меҳнати эвазига ўз меҳнати қийматининг фақат 20% и миқдорида иш ҳақи олган. 1950 йилларнинг ўрталарида йиллик энг кам иш кунлари 150-200 кунни ташкил этган¹⁴. Колхозчиларнинг асосий даромад манбаи шахсий томорқа хўжалиги эди. Колхозчилар кичик томорқа участкаларида анча кўп маҳсулот етиштирар эдилар. Бироқ, деҳқонлар ўз томорқаларида етиштирган маҳсулотларининг ҳаммасига ҳам эгалик қила олмаганлар. Деҳқонларнинг шахсий хўжалиги икки турдаги – пул шаклидаги ва натурал кўринишидаги солиққа тортилган. Иккала солиқ миқдори ҳам узлуксиз ошиб борган. Агар 1940 йилда битта деҳқон хўжалиги ўртача 112 сўм солиқ тўлаган бўлса, 1949 йилда бу миқдор 419 сўмни, 1950 йилда 431 сўмни, 1951 йилда 471, 1952 йилда 528 сўмни ташкил қилган¹⁵. Колхозчиларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар бўйича давлатга мажбурий етказиб бериш

¹² Советское крестьянство. Краткий очерк истории. 1917–1970. – Москва: Наука, 1973. – С. 430–431.

¹³ Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946–1950 годах. – Москва: 1972. – С. 256–263.

¹⁴ Вербицкая О.М. Российское крестьянство от Сталина к Хрущеву: середина 1940-х – начало 1960-х гг. – Москва: 1992. – С. 52.

¹⁵ Попов В.П. Крестьянство и государство (1945 – март 1953) // Исследования новейшей русской истории. – Париж: 1992. – № 9. – С. 180, 219.

кўринишидаги солиқлар солинган. Шахсий хўжаликларга қатъий мажбурият дон, гўшт, сут, картошка, тухум, жун ва бошқа маҳсулотлар бўйича жорий этилган. 1940 йилда битта шахсий томорқа хўжалиги қатъий мажбурият сифатида давлатга ўртача 32-45 кг гўшт топширган бўлса, урушдан кейинги йилларда бу миқдор 40-60 кг ни ташкил қилди¹⁶. Фақат 1953 йилга келибгина давлатга мажбурий етказиб берилиши лозим бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нормалари камайтирилди, 1958 йилдан бошлаб қатъий мажбуриятлар тўлиқ бекор қилинди¹⁷.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Сталин деҳқон хўжаликларига қарши зўравонлик қилиш, катағон қилиш сиёсатини ўз ҳаётининг охиригача амалга оширди. Бунинг яққол далили сифатида шуни келтириш мумкинки, 1952 йил охирида ВКП(б) МК комиссияси томонидан тайёрланган чорвачилик маҳсулотларига давлат харид нархларини ошириш тўғрисидаги қарор лойиҳаси кўриб чиқилганида Сталин бу таклифга кескин қарши чиқиб, колхоз ва колхозчилар тўлаётган солиқларни 40 миллиард сўмга ошириш тўғрисида таклиф киритади¹⁸. Бу миқдордаги солиқ колхоз ва колхозчилар учун жуда оғир мажбурият эди. Зеро, мамлакатдаги барча деҳқон хўжаликлари давлатга қатъий мажбурият тариқасида топширган маҳсулотлари учун ҳам 40 миллиард сўм олмаган эдилар. Масалан, 1952 йилда колхозлар ва колхозчилар барча топширилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун 26 миллиард 280 миллион сўм маблағ олган, холос¹⁹.

ХУЛОСА

Умуман, 1950 йиллар бошида аграр соҳанинг коллектив шакли ҳам, яқка тартибдаги хўжаликлар ҳам инқироз ҳолатида эди. 1952 йилда мамлакатда ялпи ғалла ҳосили бор-йўғи 5,6 миллиард пудни (89,6 миллион тонна) ташкил қилди, ваҳоланки режа бўйича 9,2 миллиард пуд ғалла етиштириш кўзда тутилган эди. 1953 йилда 80 миллион тонна ғалла етиштирилди, бу 1940 йилда етиштирилган ғалла ҳосилидан (95,6 миллион тонна) ҳам кам эди. Бу шундан далолат эдики, Сталин ҳукмронлиги шароитида амалга оширилган аграр сиёсат давомида қишлоқ хўжалигини инқироздан чиқариб бўлмади. Иқтисодиётнинг бу соҳаси

¹⁶ История крестьянства СССР. – Т. 4. – С. 179.

¹⁷ Безнин М.А., Димони Т.М. Завершение раскрестьянивания в России (вторая половина XX века) // Россия в XX веке. Реформы и революции. – Том 1. – Москва: 2002. – С. 633.

¹⁸ Известия ЦК КПСС. – Москва: 1989. – №3. – С. 161.

¹⁹ Ўша жойда.

туб ислохотларга муҳтож эдики, бундай ислохотлар Сталин вафотидан кейингина амалга оширила бошлади.

REFERENCES

1. История советского крестьянства. – В 5 томах. Т.4. – Москва: Наука, 1988. – С. 28–29.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С.Камолов ва бошқалар. – Тошкент: 2000. – Б. 504.
3. История советского крестьянства. Т. 4. – Москва: Наука, 1988. – С. 25.
4. Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. – Ташкент: 1967. – С. 117
5. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск: 2000. – С. 16.
6. Капитальное строительство в СССР: Стат. сб. – Москва: 1960. – С. 174.
7. История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12 томах. Т. XI. – Москва: 1980. – С. 204, 206.
8. Зеленин И.Е. Советская аграрная политика в 1950-начале 1980-х годов // Россия в XX веке. Реформы и революции. – Том 2. – Москва: 2002. – С. 605.
9. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 376
10. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. – В 8 т. – М., 1964. – Т. 6. – С. 423
11. Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. – Ташкент: Узбекистан, 1984. – С. 77-78.
12. Советское крестьянство. Краткий очерк истории. 1917–1970. – Москва: Наука, 1973. – С. 430–431.
13. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946–1950 годах. – Москва: 1972. – С. 256–263.
14. Вербицкая О.М. Российское крестьянство от Сталина к Хрущеву: середина 1940-х – начало 1960-х гг. – Москва: 1992. – С. 52.
15. Попов В.П. Крестьянство и государство (1945 – март 1953) // Исследования новейшей русской истории. – Париж: 1992. – № 9. – С. 180, 219
16. История крестьянства СССР. – Т. 4. – С. 179.
17. Безнин М.А., Димони Т.М. Завершение раскрестьянивания в России (вторая половина XX века) // Россия в XX веке. Реформы и революции. – Том 1. – Москва: 2002. – С. 633.
18. Известия ЦК КПСС. – Москва: 1989. – №3. – С. 161.